

Culture and Identity

Ali Zooelm¹

1. Retired Assistant Professor, Research Institute for Islamic Culture and Thought (IICT), Tehran, Iran.
Email: roc@iict.ac.ir

Article Info	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received: 27 April 2025 Revised: 10 July 2025 Accepted: 26 August 2025 Published Online: 23 August 2026 Keywords: Culture, Identity, Relationship between Culture and Identity, Social Research Citation: Zooelm, A.(2025). Culture and Identity <i>Jame'eh Pazhouhi (Quarterly Journal of Community Studies)</i>. 1 (3): 39-65	Introduction: Culture and identity are two fundamental keywords in social and human studies, often used interchangeably in research. This study is necessitated by the vital need to theoretically and empirically distinguish these two concepts to ensure accurate analysis and effective problem-solving in social contexts. Objective: The primary objective of this research is to explain the ontological and sociological relationship between culture and identity, examining their differences, interactions, and mutual influences. Methodology: This is a descriptive-analytical study that draws upon philosophical, wisdom-based, and sociological sources. It specifically explores ontological foundations, such as the perspectives of Mulla Sadra and Allameh Tabataba'i, to analyze the core of the subject. Findings: The findings indicate that identity is a philosophical, individual, and objective reality pertaining to the human "disposition" (shakilah), whereas culture is a social, abstract, and partially conventional construct. Contrary to the common assumption that culture creates identity, this study identifies identity as the independent variable and culture as its "vessel of manifestation". Conclusion: The study concludes that sustainable cultural engineering or reform requires managing identity transformations rooted in "monotheistic primordial nature" (fitra). This approach liberates individuals from cultural determinism, paving the way for intentional social reform and the attainment of "divine caliphate".

 [10.22034/soer.2026.544507.1016](https://doi.org/10.22034/soer.2026.544507.1016)

Publisher: Research Institute for Islamic Culture and Thought

Copyright © 2025 The Author(s).

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0). All rights are reserved by the Author(s). Use, distribution, and reproduction are permitted provided the original author(s) and source are credited.

Extended Abstract

1. Introduction

In the contemporary landscape of social and human sciences, "culture" and "identity" have emerged as the most ubiquitous keywords, serving as the primary lenses through which researchers analyze social dynamics, collective interactions, and individual crises. Despite their prevalence, these concepts are often plagued by conceptual laxity in academic literature, frequently being treated as synonyms or used with significant terminological overlap. This lack of precision is not merely a linguistic issue; it fundamentally obscures the analysis of social phenomena and complicates the search for effective solutions to modern social challenges.

The necessity for this research arises from the vital requirement to move beyond conventional or descriptive definitions and explore the fundamental, ontological roots of both culture and identity. While culture is often viewed as a static set of inherited values, and identity as a mere byproduct of environmental factors, this study posits that the relationship between the two is far more complex and hierarchical. By distinguishing between the "real" origins of identity and the "conventional" or "abstract" nature of culture, this study aims to provide a robust theoretical framework for social classification and a more accurate methodology for addressing character-related and social vulnerabilities. The research underscores that understanding the rank of existence occupied by these categories is essential for any form of sustainable social reform or "cultural engineering".

2. Research Methodology

This study adopts an interdisciplinary, descriptive-analytical methodology, bridging the gap between traditional Islamic philosophy (Hikmat), contemporary sociology, and psychology. The primary materials for this analysis are drawn from three distinct domains:

- **Philosophical and Ontological Foundations:** The research utilizes the "Transcendent Philosophy" (al-Hikmah al-Muta'aliyah) of Sadr al-Muta'allihin (Mulla Sadra) and the exegetical insights of Allameh Tabataba'i. Specifically, it explores the term *shakilah* (disposition) from the Quran (17:84) as a foundational concept for defining identity in its ontological sense.
- **Sociological and Institutional Analysis:** The study critiques contemporary definitions of identity and culture, including the official definitions approved by the Council of Cultural Engineering and the Supreme Council of the Cultural Revolution. It reviews the works of various scholars such as Farhang Rajaei, Reza Shabani, and Davar Sheikhavandi to establish the

current state of academic discourse on national and social identity.

- **Comparative Conceptual Analysis:** The methodology involves two analytical lenses: a "logical perspective," which examines the conceptual overlap and the "four relations" of logic (specifically general and particular *min-wajh*) between the two terms, and a "philosophical perspective," which investigates their "rank of existence" and the causal relationships between the individual and society.

3. Research Findings

The findings of this research offer a significant departure from mainstream sociological theories regarding the origins of the self and society.

The Ontological Definition of Identity as Shakilah: The study identifies identity as a philosophical, individual, and objective (*thubuti*) reality. It introduces a distinction between the "hard dimension" and the "soft dimension" of human existence. The hard dimension consists of the common human nature (*fitra*)—the fixed, inherent potentiality shared by all humans. The soft dimension is the "identity" or *shakilah*, which represents the realized and unique disposition of an individual formed through a combination of involuntary factors (inheritance, environment) and voluntary choices. Unlike common nature, identity is the actual "being" that determines an individual's trajectory and behaviors.

The Conventional Nature of Culture: In contrast to the objective reality of identity, culture is defined as a social, abstract, and partially conventional (*i'tibari*) construct. It is a "system-set" of beliefs, values, and behavioral patterns that provide a framework for social interaction. The study observes that the massive multiplicity of cultural definitions (estimated at 2,400) is a direct result of its conventional nature, as different actors "stipulate" or define culture based on varying social objectives.

Reversing the Causal Relationship: A pivotal finding is the rejection of the standard sociological premise that "culture constructs identity". While the definition provided by the Council of Cultural Engineering claims culture makes identity, this study argues that identity is the independent variable and culture is the dependent variable. Culture is described as the "vessel of manifestation" (*majla*) for the collective identities (or *shakilahs*) of the members of a society. In other words, the core of culture is not an invisible, external force, but the collective outcome of the realized identities of human agents.

Agency and the Transcendence of Cultural Determinism: The research highlights that while individuals are initially born into a cultural environment that exerts a "quasi-coercive" influence on their early identity, they possess

the volitional capacity to transcend this determinism. By aligning themselves with their monotheistic primordial nature (fitra), individuals can achieve a degree of autonomy that allows them to distance themselves from—and even transform—the prevailing culture. This findings provides a theoretical basis for human agency and moral responsibility within social systems.

The Gap Between Real and Perceived Identity: The study identifies that social and psychological crises (such as "identity confusion" or "identity decay") often stem from a disconnect between "real identity" (the objective ontological state of the person) and "perceived identity" (the person's subjective self-concept). Social health requires an educational and cultural effort to align these two dimensions through self-awareness and the cultivation of fitra.

4. Conclusion

The research concludes that identity is the root and foundation of culture, rather than its byproduct. This realization has profound implications for social policy and education. It suggests that any attempt at "cultural engineering" or sustainable social reform will be superficial and temporary unless it is preceded by identity engineering. Strategies for reform must focus on the "ontological anchors"—specifically the monotheistic human anthropology (fitra)—to liberate individuals from cultural stagnation and chaos.

Furthermore, the study argues that human societies are not doomed to cultural determinism. By recognizing the individual shakilah as the source of culture, researchers can identify responsible human agents behind social trends. Ultimately, the goal of social evolution, within this monotheistic framework, is to elevate human self-awareness to a level where individuals can consciously shape their culture to facilitate "divine caliphate" and the worship of God as the highest form of human identity. This approach challenges humanistic and relativistic social theories by grounding social science in a fixed, monotheistic ontological reality.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

فرهنگ و هویت

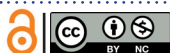
علی ذوعلم^۱

Email: roc@iict.ac.ir

۱. استادیار بازنشسته، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران.

مشخصات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	مقدمه: فرهنگ و هویت دو کلیدواژه اساسی در مطالعات اجتماعی هستند که در بسیاری از پژوهش‌ها با تسامح، مترادف یکدیگر انگاشته می‌شوند. این پژوهش با توجه به ضرورت تفکیک نظری و عینی این دو مفهوم و تأثیر حیاتی این تمایز در تحلیل درست و راهکاریابی برای مسائل اجتماعی انجام شده است.
تاریخ دریافت: ۷ اردیبهشت ۱۴۰۴ تاریخ بازنگری: ۱۹ تیر ۱۴۰۴ تاریخ پذیرش: ۴ شهریور ۱۴۰۴ انتشار آنلاین: ۱ شهریور ۱۴۰۵	هدف: هدف اصلی این تحقیق، تبیین نسبت هستی‌شناختی و جامعه‌شناختی میان فرهنگ و هویت و بررسی ابعاد تعامل، تفاوت‌ها و تأثیرات متقابل این دو مقوله بر یکدیگر است.
واژگان کلیدی: جامعه‌پژوهی، فرهنگ، نسبت فرهنگ و هویت، هویت.	روش‌شناسی: این پژوهش از نوع توصیفی-تحلیلی است که با بهره‌گیری از منابع حکمی، فلسفی و جامعه‌شناختی و تأمل در مبانی هستی‌شناختی (مانند دیدگاه‌های صدرالمآلهین و علامه طباطبایی)، به واکاوی نظری موضوع پرداخته است.
استناد: ذوعلم، علی (۱۴۰۴). فرهنگ و هویت. <u>جامعه‌پژوهی</u> ، ۱(۳)، ۳۹-۶۵.	یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که هویت حقیقتی فلسفی، فردی و ثبوتی است که بر «شاکله» و هستی انسان دلالت دارد، در حالی که فرهنگ امری اجتماعی، انتزاعی و تا حدودی اعتباری است. برخلاف تصور رایج که هویت را ساخته فرهنگ می‌داند، در این پژوهش هویت به عنوان متغیر مستقل و فرهنگ به عنوان تابع و «ظرف تجلی» آن شناسایی شده است.
doi: 10.22034/socr.2026.544507.1016	نتیجه‌گیری: نتیجه نهایی حاکی از آن است که هرگونه مهندسی یا اصلاح فرهنگی پایدار، مستلزم مدیریت تحولات هویتی با تکیه بر فطرت‌گرایی توحیدی است. این رویکرد با رهاسازی انسان از جبر فرهنگی، راه را برای اصلاح ارادی جامعه و دستیابی به خلافت الهی می‌گشاید.

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

مقاله

در مطالعات و پژوهش‌های عرصه جامعه‌پژوهی هیچ واژه‌ای به فراوانی دو واژه مهم و کلیدی فرهنگ و هویت کاربرد نداشته است. حقیقت فرهنگ و هویت، علت یا بستر شکل‌گیری و سامان‌یابی یا نابسامانی همه مقوله‌های دیگر اجتماعی و حتی بسیاری از آسیب‌ها و چالش‌های شخصیتی و فردی اعضای جامعه در تعاملات و کنش‌ها و واکنش‌های اجتماعی است و شاید هیچ مشکل اجتماعی را نتوان نشان داد که رد پای این دو مقوله در آن دیده نشود. با این همه فراتر از مباحثی که در ذیل فرهنگ و هویت قابل طرح است و در مطالعات و منابع فراوانی بدان پرداخته شده، نسبت میان این دو مقوله موضوع مهمی است که در حاشیه مباحث مربوط به فرهنگ و هویت قرار گرفته و به تأملات و مطالعات بیشتری نیاز دارد. اگرچه به برخی پژوهش‌ها و آثار مکتوب تفاوت فرهنگ و هویت کم‌وبیش توجه شده و برخی ابعاد این تفاوت‌ها هم مطرح شده است، ولی در بیشتر موارد به‌ویژه در مباحث مربوط به هویت و فرهنگ، مترادف‌انگاری این دو مفهوم و چه‌بسا یکی‌دانستن معنایی و مصداقی آنها به چشم می‌خورد. پیش از هر چیز باید پرسش‌های مطرح در این باب به‌درستی ارائه و تبیین شود و اهمیت پاسخ‌هایی که احتمالاً به این پرسش‌ها داده می‌شود، عمیقاً بررسی گردد. البته باید توجه داشت طرح و بررسی این موضوع فراتر از جنبه‌های نظری صرف و حیثیت علمی و فلسفی، دارای نتایج عینی و عملی در طبقه‌بندی و چگونگی مواجهه با مسائل اجتماعی نیز هست. بنابراین اهمیت نظری و عینی این موضوع هر دو باید مد نظر قرار داشته باشد.

هویت

هویت در لغت عبارت است از تشخیص و همین معنا در میان حکیمان و متکلمان مشهور است. گاه هویت به ماهیت دارای تشخیص هم اطلاق

می‌شود (دهخدا، لغت‌نامه). اما اصطلاح «هویت» ریشه در منابع حکمی و فلسفی ما دارد و خاستگاه واژگانی آن، بیش و پیش از آنکه خاستگاهی جامعه‌شناختی یا روان‌شناختی باشد، خاستگاهی فلسفی بوده است. هویت در متون فلسفی ناظر به هستی و وجود موجودات است که در کنار ماهیت به عنوان حد هستی و وجود تعریف می‌شود (ر.ک: صدرالمألهین، اسفار، ج ۸، ص ۴۲-۴۳). هویت که جنبه هستی موجودات را بیان می‌کند، بعد اصیل و حقیقت هستی موجودات است و ماهیت که از آن به جنبه اعتباری موجودات یاد می‌شود، ناظر به حد و مرز بهره موجودات از حقیقت هستی است.^۱ امروزه اما این معنای هویت در محاورات و مطالعات رایج، کمتر مد نظر است و واژه هویت، خود هویت تازه‌ای یافته است. در ترکیباتی از قبیل هویت ملی، هویت اجتماعی، هویت فرهنگی، هویت نژادی، هویت جنسیتی، هویت تاریخی و ... مراد از هویت چیست؟

در اینجا این نکته را باید یادآوری کرد که در کاربرد رایج هویت می‌توان دو معنای کاملاً متفاوت را برای هویت تشخیص داد. یکی کاربرد هویت با خاستگاه روان‌شناختی که البته غالباً با تعبیر «شخصیت» از آن یاد می‌شود و دیگری کاربرد هویت با خاستگاه جامعه‌شناختی. هویت با خاستگاه روان‌شناختی همانا «هویت فردی» است که احساس کیستی هر فردی برای خویشتن اوست. هر انسانی با هر تعریفی که از خویشتن انفرادی خود دارد، همان تلقی و احساس، هویت او را شکل می‌دهد؛ اما هویت از خاستگاه اجتماعی در درک و تلقی هر فردی به مثابه عضوی از یک گروه اجتماعی اطلاق می‌شود که خود به خود تلقی و درک تقریباً مشترکی بین اعضای آن گروه را شکل می‌دهد.

اگر چه برخی نویسندگان، هویت را دارای سه بعد روانی، فرهنگی و اجتماعی دانسته‌اند (شعبانی، ۱۳۸۵، ص ۲۴۹-۲۵۷)، توضیحی کافی

۱. سرآغاز رویکرد مدرن به هویت به مباحث ویلیام جیمز (۱۸۴۲-۱۹۱۰) درباره خود برمی‌گردد (ر.ک: دوران و محسنی، ۱۳۹۱).

درباره این پرسش نداده‌اند که آیا مراد از بعد روانی هویت، همان هویت به معنای شخصیت روان‌شناختی و احساس فرد از خویشتن است یا بعد روانی هویت به مثابه درک مشترک هر یک از اعضای یک گروه از خاستگاه جامعه‌شناختی است؟ البته بعد روانی هویت به معنای جامعه‌شناختی آن نیز واقعیتی است قابل قبول؛ اما در این صورت نمی‌توان این بعد را قسیم بعد اجتماعی و فرهنگی تلقی کرد؛ ضمن اینکه بعد فرهنگی هویت در ذیل معنای جامعه‌شناختی هویت، قابل تعریف و تبیین است.

به هر حال کاربرد رایج هویت در مطالعات و تحقیقات اجتماعی و فرهنگی ناظر به همان معنای جامعه‌شناختی هویت است. مروری به برخی تعاریف هویت به این معنا نشان می‌دهد اتفاق نظری درباره تعریف هویت وجود ندارد؛ اگرچه وجه مشترک همه این تعاریف و برخی ویژگی‌های مشابه آن می‌تواند برای برداشت تقریباً واحدی از هویت مورد استفاده و استناد قرار گیرد. تحلیل و تبیین دقیق تعاریف ارائه‌شده از «هویت» - در خاستگاه جامعه‌شناختی آن و نه واژه‌شناسی، فلسفه و یا روان‌شناختی - خود موضوع پژوهشی مستقل و البته جذاب و دقیق است؛ اما نگاهی به یکی دو سه تعریف، می‌تواند نشان دهد تا چه حدی این کلیدواژه اساسی و پرکاربرد، مبهم و ناشناخته است. در یک تعریف می‌خوانیم که «هویت چارچوبی است پویا که بیشتر شکلی از آگاهی به خود، جامعه، فرهنگ، تاریخ و آینده را القا می‌کند» (رجایی فرهنگ، ۱۳۸۵، ص ۱۴).

تعریف دیگری که در صدد ارائه ساده‌ترین تعاریف است، هویت را «نمایش‌دهندهٔ ممیزات جسمی و روحی افراد» (شعبانی، ۱۳۸۵، ص ۲۱) می‌داند. اما بنا به نظر یکی از محققان «هویت مجموعه‌ای از علایم، آثار مادی، زیستی، جامعوی، فرهنگی و روانی است که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیتی از اهلیت دیگر (فرهنگی از فرهنگ دیگر) می‌شود» (شیخاوندی، ۱۳۷۹، ص ۶).

در تعریف دیگری از هویت که با تعاریف پیش گفته تفاوت آشکاری دارد، هویت «برایند مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، اعمال و صفات آدمی» دانسته شده که امر ثابت و از پیش تعیین شده‌ای نیست، بلکه حاصل تلاش و توفیق شخصی و البته تا حدودی^۱ متأثر از شرایط اجتماعی است (شورای عالی آموزش و پرورش (صادق زاده و دیگران)، ۱۳۸۸، ص ۳۴۴).

تأمل در همین تعاریف و تفاوت‌های فاحش آن در دیدگاه صاحب‌نظرانی که در باب «هویت» به تحقیق و تأمل و تألیف پرداخته‌اند، اولاً پیچیدگی حقیقت هویت و دشواری تعریف آن را می‌نمایاند؛ ثانیاً این دغدغه و تردید را برمی‌انگیزد که آیا کسانی که درباره هویت سخن می‌گویند، همه یک واقعیت و حقیقت را اراده کرده‌اند یا هر کدام بنا به اصطلاحی که خود بنا نهاده‌اند، آن را تبیین و تحلیل می‌کنند؟

علی‌رغم این تفاوت‌ها و اختلافات در تعاریفی که از هویت ارائه شده است، برداشت اجمالی نسبتاً مشترک و مشابهی درباره هویت وجود دارد: «هویت ناظر به کیستی^۲ و ویژگی‌های وجودی هر گروه یا جامعه‌ای است که موجب تعیین و تشخیص آن گروه و جامعه شده، ضمن یک پارچگی نسبی و وحدتی که از آن برخوردار است، دارای ابعاد و لایه‌های متفاوتی است و تمیز آن گروه و جامعه را از سایر گروه‌ها و جوامع رقم می‌زند»^۳. البته این برداشت از هویت نباید بدین معنا تلقی شود که لزوماً همه عناصر و ابعاد

۱. توجه شود که در این تعریف اساساً تأثیرپذیری هویت از شرایط اجتماعی بسیار ضعیف دیده شده و نه تنها هویت مترادف با فرهنگ نیست، بلکه اثرپذیری هویت از فرهنگ هم به عنوان یکی از شرایط اجتماعی و در ذیل آن قرار گرفته است. البته برخی از عناصری که شکل‌دهنده فرهنگ است، در این تعریف لحاظ شده، ولی به نظر می‌رسد نوع ترکیب کاملاً متفاوت باشد.

۲. بنابراین برخی تعاریف از هویت که هویت را با ماهیت و چستی امور یکی می‌داند یا هویت را فراتر از انسان برای هر چیزی که اعم از انسان و غیر انسان است - قابل طرح می‌داند، به هیچ وجه از اعتبار و استناد برخوردار نیست (ر.ک: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، صص ۱۱۸ و ۱۲۷).

۳. البته در تعریفی که از «بنیان نظری تحول راهبردی...» نقل شده است، هیچ گونه اشاره‌ای به این ویژگی هویت نشده است. در این تعریف وجه تمایز بخش هویت که هویت را به یک مفهوم از جنس مقوله اضافه تنزل می‌دهد، به عنوان مفهوم هویت دیده نشده است که دقت در آن، تفاوت اساسی این تعریف را با سایر تعاریف - و چه بسا بیشتر تعاریف رایج - نشان می‌دهد.

و لایه‌های هویتی گروه‌ها و جوامع با هم متفاوت است. اگرچه عناصر و ابعاد متفاوتی در هویت جوامع مختلف بر وی وجود دارد که اساساً مبنای تفاوت‌ها را رقم می‌زنند؛ ولی این تفاوت‌ها فی‌الجمله است نه بالجمله؛ به‌ویژه اگر با نگاه توحیدی و انسان‌شناختی الهی و اسلامی به این موضوع نگرسته شود، برخورداری انسان‌ها از فطرت واحد اقتضا می‌کند که عناصر هویتی مشترکی در هویت اجتماعی و فرهنگی جوامع بشری وجود داشته باشد. از این نکته می‌توان چنین نتیجه گرفت که هویت لزوماً نباید در کنار غیریت مطرح شود، بلکه مقوله هویت و ابعاد آن فی نفسه قابل طرح و تبیین است. به بیان دیگر مفهوم هویت، همچون مفاهیمی از قبیل اخوت و بنوت ... از مقوله اضافه نیست، بلکه از قبیل مفاهیم وجود و معرفت ... اگرچه ممکن است گاه به ضد خود تعریف شود، ولی دارای قابلیت تبیین نفس‌الامری است. به هر حال هویت - از خاستگاه جامعه‌شناختی - اصیل‌ترین و اصلی‌ترین بعد اجتماعی انسان است که در عین حدی بودن و قابلیت سیورورت و تغییر و تحول نمی‌تواند از عناصر و هسته‌های ثابت و پایدار برخوردار نباشد. پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود، این است که آیا قابلیت سیورورت در مورد «احساس هویت» است یا «هویت»؟ چرا که برخی ویژگی حدی بودن یا تکوّن را در مورد خود «هویت» قائل شده‌اند و برخی آن را ناظر به «احساس هویت» دانسته‌اند (ر.ک: شعبانی، ۱۳۸۵، ص ۲۲/ شیخاوندی، ۱۳۷۹، ص ۶). اگرچه ممکن است این ویژگی ناظر به هر دو مقوله باشد، هم خود «هویت» در بستر تحولات تاریخی، فرهنگی، نژادی، جغرافیایی و ... می‌تواند دچار تغییر و دگرگونی شود و هم «احساس هویت». البته جای این پرسش هم هست که آیا جنس هویت یک نوع احساس و آگاهی و درک از خویشتن است یا واقعیت هویت، چیزی فراتر از ادراک و تلقی خود آگاه فرد می‌باشد و تنزل دادن هویت به احساس هویت، فروگاهی

آن از جایگاه و نقش حقیقی آن است؟^۱

این پرسش‌ها و مناقشات تا حدی نشان می‌دهد تعریف هویت نیاز به کاوش و تأملات جدی دارد و کاربرد این واژه بدون تبیین دقیق مراد و معنای آن، موجب ابهام و آشفتگی مباحث مربوط می‌شود. در این میان دیدگاه مختار این مقوله را می‌توان با پیوند بین خاستگاه مفهومی و فلسفی هویت و کاربرد روان‌شناختی و جامعه‌شناختی آن تبیین و توجیه کرد. اجمالاً اگر برای هستی‌شناسی انسان دو لایه اساسی قائل باشیم، در یک لایه بعد تکوینی غالباً مشترک و ثابت انسان و در لایه دیگر بعد حقیقی غالباً متفاوت و حدشی انسان قابل تشخیص و تفکیک است. اگر کاربرد اصطلاح سخت و نرم در اینجا - برای تقریب به ذهن - مجاز باشد، می‌توان انسان را دارای یک بعد سخت و یک بعد نرم دانست. بعد سخت، ماهیت انسان‌هاست که غالباً مشترک، مشابه و ثابت است و علاوه بر ابعاد غریزی و طبیعی، شامل تمایلات و توان‌مندی‌های عالی و انسانی که به فطرت یاد می‌شود، نیز می‌گردد. بعد نرم اما هویت انسان‌هاست که تمیز و تشخیص واقعی و تحقق‌یافته آنها را رقم می‌زند و نمود و نماد ابعاد طبیعی و فطری انسان‌ها را در فرایند تحولات و تبدلات ناشی از تعاملات تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی، وراثتی و ... و نیز - فراتر از همه - تحت تأثیر موقعیت معرفتی، اخلاقی و اعتقادی انسان‌ها تعیین می‌کند. «هویت» درحقیقت براینده عوامل تأثیرگذار غیرارادی و ارادی است که «کیستی» انسان را تعیین می‌کند و بر پایه «هستی» کاملاً غیر ارادی او وجوه تحقق‌یافته بالقوه ارادی انسان را شکل می‌دهد. به بیان دیگر وجوه عینی و حقیقی هر انسانی، اگرچه مبنای واحد و مشترکی با همه انسان‌ها دارد، اما تمیز و تشخیص وجودی او از بعد متفاوت و غالباً غیرمشترکی سرچشمه می‌گیرد که از آن به «هویت» تعبیر می‌شود. هویت

۱. در برخی تعاریف جنس هویت، احساس و درک تلقی شده است. به نظر می‌رسد این گونه تعاریف، هویت را امری از جنس آگاهی و درک تقریباً شهودی می‌دانند و بنابراین لایه‌های عمیق‌تر و پایدارتر هویت را نادیده می‌گیرند.

اما در همه انسان‌ها برابری است از عوامل ارادی و غیرارادی که نسبت این دو نوع در همه انسان‌ها یکسان نیست. اگرچه وجه غالب در انسان‌ها غلبه عوامل غیرارادی بر تشخیص و هویت آنان است، در عین حال انسان می‌تواند خود، عوامل ارادی را در تعیین هویت خویش برتری داده، حتی آن را تا حد زدودن تقریباً همه عوامل غیرارادی، توسعه و تعمیق بخشد. این نکته بسیار مهمی در تبیین حقیقت هویت - و تمایز آن از فرهنگ - به شمار می‌رود که اگرچه به اجمال بیان شد، ولی جای تأمل فراوان دارد.

به هر حال هویت - در معنای مختار و مورد نظر این مقاله - بُعدی فلسفی دارد، اگرچه در خاستگاه مفهوم جامعه‌شناختی به کار رود. هویت بخشی واقعی از وجود انسان و مستقل از احساس و درک اوست که هرچند در درک و احساس فرد حضور و سریان می‌یابد، همچون کوه یخی در آب، همه حقیقت آن، بخش ظهور یافته در احساس و درک انسان نیست. چه بسا عناصر و زوایایی از هویت فعلی انسان برای او نیز مکشوف نباشد یا حتی متفاوت از آنچه در حقیقت هویت اوست، برای او فهم و درک شده باشد. همان گونه که بخش مشترک و ثابت هستی انسان‌ها برای همه افراد آدمی و همیشه به نحو تام، شفاف، صحیح و واقعی شناخته شده نیست، بخش غیرمشترک و متفاوتی که تعبیر به هویت می‌شود، نیز همین گونه است. بنابراین ابهام هویت، اغتشاش هویت (ر.ک: لطف‌آبادی، ۱۳۸۳)، بحران هویت و سایر آسیب‌ها و کاستی‌هایی که در عرصه هویت، عارض بر فرد یا جامعه می‌شود، غالباً ناشی از شکاف و زاویه‌ای است که بین هویت واقعی و تحقق یافته فرد با هویت احساس شده و آنچه خود هویت خود تلقی می‌کند، به وجود می‌آید. اینجا می‌توان از تفکیک بین «هویت کاذب» و «هویت واقعی» سخن گفت و یکی از ابعاد دست‌یابی به هویت مطلوب را در رفع فاصله بین هویت کاذب و هویت واقعی دانست.

تعریف و تبیین هویت در بستر فلسفی آن، نگاه دقیق و شفاف و نیز متمایز از مقوله فرهنگ ارائه می‌دهد که پس از ارائه قرائن و مستندات عینی

و علمی برای اثبات آن، بستر مناسبی را برای ارائه راه حل بسیاری از مسائل و پاسخ‌یابی برای پرسش‌های مطرح در باب هویت فراهم خواهد کرد، اگرچه اکنون این تعریف را تنها به عنوان یک دیدگاه و فرضیه می‌توان تلقی کرد. در این دیدگاه مراتب هویت و تفاوت‌های بسیار معنادار در بروز و ظهور آثار اجتماعی و فردی این مراتب، قابل تبیین خواهد شد و این نکته توضیح داده می‌شود که صیرورت و حدثی بودن هویت تنها در یک افق محدود و فقط در تطور و تکثر مصداقی رخ نمی‌دهد، بلکه نوعی صیرورت تعالی بخش یا انحطاطی در این عرصه قابل مشاهده است و درحقیقت تفاوتی که در مراتب هستی و حیات انسان‌ها شکل می‌گیرد، به هویت آنها باید نسبت داده شود. این همان حقیقتی است که از کلام وحی استفاده می‌شود که «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ» (اسراء: ۸۴). هر فرد انسانی بر حسب هویت خود و مبتنی بر هستی بالقوه و غالباً خودساخته مبتنی بر فطرت ثابت و مشترک خویش، رفتارها و مسیر حرکت خود را رقم می‌زند و می‌سازد و تفاوت در مراتب هستی و کمال و حیات انسان‌ها همانا تفاوتی است که در شاکله‌های آنان وجود دارد. به نظر می‌رسد تأمل در بیان محققان و مفسران در ذیل این کریمه بسیار عمیق و قابل تدبّر، همین دریافت را تأیید می‌کند و به‌وضوح نشان می‌دهد که «شاکله» نه به معنای فطرت مشترک و ثابت انسان‌هاست و نه به معنای اراده دفعی و مصداقی است که برای انجام هر عمل اختیاری شکل می‌گیرد؛ بلکه حقیقتی است مستمر و تقریباً ثابت و پایدار که براینده عوامل ارادی و غیرارادی است و متکی بر همان بعد ثابت و مشترک فطری انسان‌ها که نمی‌توان آن را صرفاً به ملکات نفسانی و اخلاقی تنزل داد (ر.ک: طباطبایی، المیزان، ج ۱۳، ذیل تفسیر آیه شریفه).^۱

۱. البته علامه سید محمدحسین طباطبایی نیز شاکله را همان صورت خُلُقِ ثانوی انسان تلقی کرده‌اند، ولی مقدمات بحث و نکات ظریف آن می‌تواند دریافت فوق را تأیید کند. سایر مفسران نیز مباحث و نکات دقیقی را ذیل این آیه شریفه بحث کرده‌اند که خود می‌تواند موضوع پژوهش مستقلی باشد و دیدگاهی که در این مقاله اشاره شده، افق تازه‌ای را می‌گشاید.

فرهنگ

همان گونه که اشاره شد، تعاریف فرهنگ آنچنان متکثر است که برخی تعداد آن را به ۲۴۰۰ تعریف برآورد کرده‌اند (رضا شعبانی، ۱۳۸۵، ص ۷۱). ورود به بیان برخی تعاریف و نشان دادن تفاوت‌ها کاری است که بارها در آثار مربوط به فرهنگ انجام شده و غرض این مقاله نیست؛ اما بر آنچه باید تأکید کرد، این است که تعریف فرهنگ ناگزیر ترکیبی است از حقیقت و اعتبار. نه می‌توان مابه‌ازای عینی و مشخصی را به عنوان تعریف فرهنگ تلقی کرد تا نوعی تعریف حقیقی از فرهنگ ارائه شده باشد و نه اینکه فرهنگ امری کاملاً ذهنی و فاقد مابه‌ازای عینی است تا بتوان برای آن تعریف کاملاً اعتباری و قراردادی جعل کرد. بنابراین عنصر اعتبار و قرارداد را نمی‌توان در تعریف فرهنگ نادیده گرفت و قطعاً یکی از علل تکثر تعریف فرهنگ این است که در هر تعریف، اعتبار متفاوتی لحاظ شده است، در عین حال که عناصر حقیقی هم در این تعاریف موجود است. در نتیجه هر تعریفی که از فرهنگ ارائه شود، درحقیقت «تعریف ما» از فرهنگ است و طبعاً برای وضوح در مباحث فرهنگی باید تعریف مورد نظر و مختار را مشخص کرد. پیش از این ارائه‌نشدن تعریفی واضح و واحد از فرهنگ توسط مراکز سیاست‌گذار فرهنگی، یک نقد جدی در عرصه برنامه‌ریزی فرهنگی به شمار می‌رفت؛ ولی اخیراً با تعریف مصوب شورای مهندسی فرهنگی وابسته به شورای عالی انقلاب فرهنگی، این نقیصه تا حدی برطرف شده است (نظام‌نامه تدوین نقشه مهندسی فرهنگی کشور، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، بی‌تا، ص ۳). بر این اساس فرهنگ «نظام‌واره‌ای است از باورها و مفروضات اساسی، ارزش‌ها، آداب و الگوهای رفتاری ریشه‌دار و دیرپا و مصنوعات که ادراکات، رفتار مناسب جامعه را جهت و شکل می‌دهد و هویت آن را می‌سازد» (نظام‌نامه تدوین نقشه مهندسی فرهنگی

کشور، دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، بی‌تا، ص ۳).^۱ در این تعریف اولاً فرهنگ مقوله‌ای عینی و واقعی لحاظ شده و بر خلاف تعریف برخی متفکران که تعریف فرهنگ را ناظر به فرهنگ مطلوب می‌دانند (ر.ک: جعفری، فرهنگ‌پرور و فرهنگ پیشرو). این تعریف ناظر به وضع موجود آن است. ثانیاً بر همین اساس فرهنگ نه دارای مصداق واحدی است و نه لزوماً باید دارای مصداق واحدی باشد و می‌توان از فرهنگ‌ها سخن گفت و حتی از فرهنگ‌هایی که چه‌بسا عناصر مشترک فراوان داشته باشند که عدم اشتراک در یک جزء یا عنصر، تعدد مصداق را به دنبال خواهد داشت. ثالثاً فرهنگ امری مرکب تلقی شده است و نه بسیط؛ حال آنکه بسیاری از تعاریف فرهنگ را امری بسیط و حقیقی همچون روح در کالبد جامعه تلقی کرده‌اند. این تعریف به‌درستی این ویژگی‌ها را در فرهنگ ملاحظه کرده و راه را برای حرکت به سوی دیدگاه واحد- یا حداقل متقارب و همسو- نسبت به تلقی فرهنگ هموار کرده است. البته و در عین حال مجال برای نقد و بررسی و احیاناً تکمیل و تکامل این تعریف نیز بسته نیست. آنچه در این مقاله و برای موضوع نسبت بین فرهنگ و هویت مهم است، عبارت پایانی تعریف مذکور است که به‌صراحت فرهنگ را منشأ هویت جامعه تلقی کرده است: «فرهنگ نظام‌واره‌ای است از ... که هویت آن (= جامعه) را می‌سازد». آیا حقیقتاً فرهنگ هویت جامعه را می‌سازد؟ آیا این ارتباط یک‌سویه است یا هویت هم در ساخت فرهنگ نقش دارد؟ آیا منابع و منشأهای دیگری جز فرهنگ در ساختن هویت جامعه مؤثر نیست؟ با چه تعریفی از هویت چنین گزاره‌ای ارائه شده است؟ ... آیا اگر برای هویت، واقعیتی فلسفی و فردی - و نه جامعه‌شناختی و اجتماعی- قائل شویم، باز هم این گزاره، درست خواهد بود؟ ... قاعدتاً این پرسش‌ها مورد توجه اعضای محترم شورای

۱. این تعریف در جلسه مورخ ۸۶/۹/۲۵ به تصویب شورای مهندسی فرهنگی رسیده است، ولی ظاهراً هنوز به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی نرسیده است.

مهندسی فرهنگی بوده است و برای آن پاسخ‌هایی باید وجود داشته باشد؛ اما بنا بر بحثی که در باب تعریف هویت داشتیم و دیدگاه یا فرضیه‌ای که اشاره کردیم، درستی این گزاره قابل تأمل و نقد است و به نظر می‌رسد خلطی که عموماً بین مفهوم فرهنگ و مفهوم هویت رایج است، در این تعریف نیز راه یافته است. البته با حذف این گزاره از تعریف فرهنگ، خللی در عناصر اصلی تعریف رخ نمی‌دهد و چه‌بسا اساساً این گزاره در اصل تعریف مدخلیتی نداشته باشد، زیرا در تعریف نیازی به ذکر آثار و پیامدها و نتایج معرّف نیست.

حقیقت این است که در بسیاری از تعاریف هویت، به این نکته که منشأها، بسترها و عناصر تشکیل‌دهنده هویت چیست، اشاره شده و مد نظر قرار گرفته است و دست کم در تعاریفی که قبلاً نقل و نقد شد، ملاحظه می‌شود که فرهنگ تنها یکی از مناشی هویت دانسته شده است: هویت به شکلی از آگاهی به خود، جامعه، فرهنگ، تاریخ و آینده است ... هویت نمایش‌دهنده ممیزات جسمی و روحی افراد است ... هویت مجموعه‌ای از علائم، آثار مادی زیستی، جامعه‌وی، فرهنگی و روانی است.^۱

افزون بر اینکه در تحلیل‌ها و محاورات علمی، اقسام هویت که مطرح می‌شود، تنها یکی از آنها «هویت فرهنگی» است و غالباً از هویت جنسیتی، هویت تاریخی، هویت نژادی، هویت دینی، هویت صنفی ... نیز یاد می‌شود (شعبانی، ۱۳۸۵، صص ۲۸ و ۲۴۵ / میرمحمدی، ۱۳۸۳، صص ۱۵۳-۱۶۰ / پژوهش گروه پژوهی علوم اجتماعی جهاد دانشگاهی مشهد، ۱۳۸۳ / لطف‌آبادی، ۱۳۸۳ و ...) که متفاوت از هویت فرهنگی است؛ حال آنکه در تعریفی که از فرهنگ ارائه شده است، به نظر می‌رسد هویت به هویت فرهنگی تنزل یافته یا محدود شده است. بنا بر آنچه در نظریه مختار در باب هویت اشاره شده،

۱. اینها تعاریفی است که از فرهنگ رجایی، رضا شعبانی و داور شیخاوندی قبلاً نقل شد و از جهات دیگری به اجمال بررسی گردید.

اولاً هویت مقوله‌ای فلسفی و فردی است که البته ناظر و ناشی از بعد اجتماعی انسان هم هست؛ ثانیاً شکل‌گیری هویت متأثر از دو دسته عوامل و مناشی بیرونی و درونی یا به بیان دقیق‌تر عوامل غیراختیاری و اختیاری است. هر فردی در شکل‌دهی یا شکل‌یابی هویت خود، بدون تردید می‌تواند نقش داشته باشد. گرچه در آغاز، نقش عوامل بیرونی، محیطی، تاریخی، فرهنگی، نژادی ... نقش اصلی و برجسته است، ولی به تدریج از تأثیر این عوامل می‌تواند کاسته شود و توسط عوامل انتخابی و اختیاری بیرونی یا درونی خود فرد، هویت در چرخه صیوررت و حدوث تازه‌ای قرار گیرد. برخی محققان به درستی روی ویژگی حداثی بودن و تغییرپذیری هویت تأکید ورزیده‌اند (شیخاوندی، ۱۳۷۹، ص ۶/ احمدی، تجلی هویت در اهداف آموزش و پرورش در دوره دبیرستان، مجموعه مقالات همایش ملی جوانان و هویت ایرانی، ص ۱۲۷-۱۲۸) و این حدوث و بازسازی و بازیابی هویت، نه تنها از عوامل متغیر بیرونی که از انتخاب و ترجیحات آگاهانه شخصی هم تأثیر می‌پذیرد و میزان این دخالت‌ها و تأثیر و تأثرات، البته یکسان و مشابه نیست. در این میان فرهنگ به عنوان یک بستر و عامل بیرونی و غیرارادی، در میان سایر عوامل غیرارادی از نقش برجسته‌ای برخوردار است؛ ولی این نقش می‌تواند به تدریج ضعیف و ضعیف‌تر شده، گاه تا حد صفر کاهش یابد. می‌توان نمونه‌های عینی این حقیقت را ارائه کرد. کسانی که با تأمل و انتخاب متفاوت، سطح هویت خود را از لایه‌های قومی و ملی ارتقا داده و به لایه‌های فرا موقعیتی هویت دست یافته و از فرهنگ جاری و حاکم جامعه خود نه تنها فاصله گرفته‌اند که در برابر آن به مقابله ایستاده‌اند. در این باب البته مباحث دیگری هم قابل طرح است که در مجال گسترده‌تری باید بدان پرداخته شود.

نسبت فرهنگ و هویت

اینکه مفهوم فرهنگ و هویت با یکدیگر مترادف نیستند، البته نتیجه

مهمی است که از مباحث پیشین حاصل می‌شود؛ اما فراتر از این وصف سلبی درباره نسبت فرهنگ و هویت، چه نسبتی بین این دو مفهوم وجود دارد؟ می‌توان این نسبت را از دو منظر کاملاً متفاوت تبیین کرد. در منظر نخست این دو مفهوم از منظر منطقی دو مفهوم هم سطح تلقی می‌شود که مانند سایر مفاهیم مشمول یکی از نسبت‌های چهارگانه منطقی خواهند بود. بنابراین هنگامی که نسبت تساوی و مترادف منتفی باشد، باید یکی از سه نسبت «تباین»، «عموم و خصوص مطلق» یا «من وجه» را میان فرهنگ و هویت برگزید. اما در منظر دوم می‌توان از منظر فلسفی و حقیقت وجودی فرهنگ و هویت و از حیث رتبه وجودی و نوع تعلقی که فرهنگ و هویت با فرد و جامعه انسانی دارند، به بررسی و تحلیل نسبت این دو پرداخت. در این صورت رابطه آنها را نمی‌توان در یکی از سه نسبت فوق تبیین و تحلیل کرد؛ همان‌گونه که - مثلاً - نمی‌توان رابطه حقیقت روح و جسم را در فرد آدمی با نسبت‌های چهارگانه منطقی تحلیل نمود.

از منظر منطقی و بحث مفهومی، قطعاً نمی‌توان فرهنگ و هویت را دو مفهوم متباین فرض کرد. عناصر مشترکی که در این دو مفهوم در همه تعاریف - باوجود همه اختلاف‌هایشان - وجود دارد، ارتباط مفهومی آشکاری را بین آنها ایجاد می‌کند. حداقل عنصر باورها و نگرش‌های فرد، در هر دو مفهوم فرهنگ و هویت لحاظ می‌شود. و در تعاریفی هم که از فرهنگ و نیز از هویت ارائه شده است، وجوه عناصر مشترک در این دو مفهوم واضح است. بنابراین سه فرض - در منظر نخست - قابل طرح است:

۱. نسبت عام و خاص من وجه؛
۲. اخص بودن فرهنگ نسبت به هویت؛
۳. اخص بودن هویت نسبت به فرهنگ.

فرض اخیر را نمی‌توان البته از تعاریفی که ارائه شده است، پذیرفتنی دانست؛ زیرا در هیچ یک از تعاریف مشهور فرهنگ، هویت به عنوان یکی

از عناصر فرهنگ به چشم نمی‌خورد. ممکن است در کاربرد واژه فرهنگ از روی تسامح در تعبیر، گاه هویت را مترادف با فرهنگ به کار ببرند، ولی در تعاریف فرهنگ، هویت به عنوان عنصری در کنار باورها، ارزش‌ها و ... به عنوان عناصر شکل‌دهنده فرهنگ ذکر نمی‌شود.^۱

دو احتمال باقی مانده را باید بررسی کرد که آیا فرهنگ اخص از هویت است؟ بدین معنا که در تعریف هویت، تمام مفهوم فرهنگ اخذ می‌شود و هنگامی که سخن از هویت ملی به میان می‌آید، فرهنگ ملی هم در ذیل هویت قرار می‌گیرد یا اینکه هویت شامل بخشی یا بخش‌هایی از عناصر فرهنگی می‌شود و نمی‌توان کلیت فرهنگ را مندرج در ذیل هویت دانست؟ اگرچه از برخی تعاریف می‌توان چنین استنباط کرد که کلیت فرهنگ یکی از مناشی و عناصر شکل‌دهنده هویت است - و البته نه تمام هویت - اما تأمل در بسیاری از تعاریف و نیز تحلیل کاربردهای دقیق و علمی دو مفهوم «فرهنگ» و «هویت» نشان می‌دهد که برخی از عناصر فرهنگی لزوماً در شکل‌دهی به هویت نقشی نداشته و بنابراین نمی‌توان فرهنگ را اخص مطلق از هویت دانست. کافی است یک مورد از عناصر فرهنگ ارائه شود که در هویت مدخلیتی نداشته باشد؛ مثلاً آداب و رسوم یا سبک‌گوش و پوشش از عناصر فرهنگ شمرده می‌شود، ولی آیا در هویت یک ملت هم این عناصر نقشی ایفا می‌کنند؟ اگر بنا به عوامل مختلفی آداب و رسوم یا سبک‌گوش یک ملت دست‌خوش تغییر شود که به معنای تحول و دگرگونی در لایه‌هایی از فرهنگ آن ملت خواهد بود، لزوماً بدین معناست که هویت ملی آن ملت هم دست‌خوش تحول و تغییر شده است؟ به نظر می‌رسد تغییرات هویتی - اگرچه امری ممکن است - ولی نسبت به تغییرات فرهنگی با سختی بیشتر و سرعت کمتری تحقق پیدا می‌کند. لذا نمی‌توان کلیت فرهنگ را ذیل هویت تلقی کرد.

۱. البته در تحلیلی که از منظر فلسفی ارائه خواهد شد، شاید این فرض هم توجیه شود و بتواند محملی برای صحت پیدا کند.

البته تبیین قطعی نسبت منطقی بین دو مفهوم هویت و فرهنگ باز هم به تعریف و تحلیلی که از این دو مفهوم ارائه می‌شود، بستگی دارد؛ ولی دو گزینه قابل قبول در این نسبت‌سنجی مطرح است که عبارت است از نسبت عموم و خصوص من وجه یا اخص مطلق بودن فرهنگ نسبت به هویت. اما مسئله اصلی در تبیین نسبت فرهنگ و هویت، منظر فلسفی و بررسی رابطه وجودی و هستی‌شناختی بین حقیقت فرهنگ و حقیقت هویت است. در نسبت‌سنجی منطقی، وجه اثباتی و مفهومی مد نظر بود، ولی در اینجا وجه ثبوتی و وجودی این دو حقیقت مطرح است. تفکیک این دو منظر مسئله بسیار مهمی است و موجب توجه به آثار و نتایجی خواهد شد که از تفاوت این دو حقیقت در منظر فلسفی وجود دارد و البته در آسیب‌شناسی و راهبردهای مسائل اجتماعی و فرهنگی نقش بسزایی ایفا می‌کند.

اگر حقیقت فرهنگ را امری اجتماعی و انتزاعی و تا حدودی اعتباری بدانیم که ناشی از تلقی ما درباره وجه معنوی جامعه - بما هو - می‌باشد و حقیقت هویت را امری فردی و حقیقی بدانیم که فراتر از تعریف و تلقی فرد نسبت به خویشتن خود، فطرت ثانویه و شاکله شخصیتی او را تعریف می‌کند، تفاوت‌های عمیق میان این دو حقیقت آشکار خواهد شد. البته در پیش‌فرض‌های مذکور، می‌توان مناقشه کرد، ولی آنچه مهم است ضرورت تنقیح و تدقیق ابعادی است که در این بحث خود را نشان می‌دهد. آیا حقیقتاً فرهنگ یک امر اصیل حقیقی‌ای است که دارای مابه‌ازای خارجی عینی است و همچون مفهوم «آب» نسبت به حقیقت «آب» از منشا انتزاع عینی برخوردار است؟ یا تا حدودی اعتباری است و بنا به نظر اعتبارکننده تعریف می‌شود؟ همان‌گونه که قبلاً اشاره شد، علت تکثر در تعریف فرهنگ، همین جنبه اعتباریت تعاریف است، و گرنه در تعریف «آب» هیچ اختلاف نظری وجود ندارد؛ اما حقیقت هویت دارای مابه‌ازای عین و خارجی است که گرچه برای هر فرد آدمی متفاوت است، در هر فردی دارای عینیت واحد و غیرمتکثری

است که برابند عناصر حقیقی موجود در آن فرد است.^۱ نکته‌ای که در برخی تعاریف خلط شده است، نباید مانع توجه به حقیقت هویت شود. ممکن است درك و برداشت هر فردی از هویت خویش، درك کامل و صحیحی نباشد و انسان‌ها دچار خودپنداره‌هایی در باب هویت خویش بشوند؛ اما این نبود انطباق بین «هویت واقعی شخص» و «درك او از هویت خویش» نباید حجاب درك حقیقتِ هویت گردد. تأکید می‌شود که در این پیش‌فرض‌ها می‌توان مناقشه کرد، ولی نمی‌توان از اهمیت آنها و پرسش‌هایی که به پاسخ‌های واضح و شفاف نیاز دارد تا نسبت وجودی و فلسفی بین حقیقت فرهنگ و هویت تبیین گردد، صرف نظر نمود. در صورت پذیرش و اختیار پیش‌فرض‌های پیش‌گفته، فرهنگ را می‌توان «ظرف تجلی هویت» یا «مجلا و مظهر هویت» دانست، نه به گونه‌ای که رابطه دو سویه آنها را نفی کنیم، بلکه به گونه‌ای متقابل و نه دوری که در مراتبی از شکل‌گیری هویت فرد، فرهنگ محیط اجتماعی، به عنوان زمینه یا عامل در چگونگی هویت و شاکله انسان تأثیرگذار است و در مراتبی دیگر، این هویت انسان‌هاست که منشأ صدور و شکل‌گیری فرهنگ اجتماعی و تغییرات و تحولات آن خواهد شد. قوت و ضعف هر کدام از این تعاملات دو سویه، بستگی تام به میزان خودآگاهی فردی و اجتماعی انسان‌ها دارد و اینکه هویت شکل گرفته در انسان در کدامین مرتبه از مراتب هویت انسان جای گرفته است.^۲

بنا بر این تحلیل، اگر بپذیریم که «هویت»، متغیر مستقل و «فرهنگ» تابع آن می‌باشد، نتایج مهمی را در مباحث مربوط به نقد و ارزیابی وضعیت فرهنگی و چگونگی مواجهه با کاستی‌ها و آسیب‌ها و تعیین راهبردهای کلان فرهنگی شاهد خواهیم بود. به نظر می‌رسد دیدگاه‌های انسان‌شناختی

۱. در تعریفی که از «بنیان نظری تحول راهبردی...» نقل شده، به‌وضوح این ویژگی مشاهده می‌شود. در آن تعریف هویت «برابند مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها، اعمال و صفات» فرد تلقی شده که هر کدام، حقیقت عینی موجود در آدمی است، اگرچه در هر فردی تعین و تشخیص خود را داراست.

۲. مراتب هویت انسان بحث مهم و سرنوشت‌سازی در میزان اثرپذیری و اثرگذاری هویت بر فرهنگ است که در مجال گسترده‌تری قابل طرح و تأمل می‌باشد.

توحیدی و الهی و رویکرد فطرت‌گرایی توحیدی در مواجهه با مسائل فرهنگی و تربیتی، می‌تواند این «دیدگاه»^۱ را پشتیبانی و تقویت کند و زوایای تازه‌ای را برای بنیان‌های نظری و فلسفی فرهنگ‌پژوهی روشن نماید.

نتایج علمی و عینی بحث

اکنون به برخی از نتایج و دستاوردهای این دیدگاه می‌پردازیم:^۲

۱. منشأ فرهنگ بیش از اینکه عناصر تاریخی و غیرارادی باشد، عناصر عینی و موجود جامعه است که برایندهای هویت‌های تحقق‌یافته اعضای مجتمعی انسانی است. شاکله‌های آدمیان است که خاستگاه و تکیه‌گاه چیزی است که بدان «فرهنگ» اطلاق می‌شود. بنابراین انتساب ذهنیت جامعه و رفتارهای آن به مقوله‌ای که کسی را درباره آن نمی‌توان پاسخگو دانست و به عنوان یک امر تقریباً غایب و غیرارادی و یک عامل قاهر و پنهان و مسلط، ذهن‌ها و رفتارها را می‌سازد - به نام فرهنگ - مورد تردید قرار می‌گیرد و معلوم می‌شود که یک حقیقت عینی حاضر و کاملاً تحت اراده و اختیار انسان‌هاست که بروز و ظهور براینده آن، فرهنگ را شکل می‌دهد. درحقیقت بر اساس این نظریه که فرهنگ تابع هویت است، می‌توان برای حقیقت فرهنگ عامل حاضر و مسئول انسانی سراغ گرفت. البته این موضوع در مورد ابزارها و نمادهای فرهنگی مصداق ندارد و به مؤلفه‌ها یا عناصر سخت و هسته‌ای فرهنگ مرتبط می‌باشد.

۲. منشأ هویت اولاً بر مبنای فطرت الهی انسان‌ها که حقیقتی موجود و عینی است، استوار است و بنابراین آدمی بدون هویت نیست و نمی‌توان انسان‌ها را محروم از بستر و زمینه‌ای مشترک و پیشینی که قادر متعال در خلقت انسان‌ها تعبیه کرده است، تلقی کرد. ثانیاً بر انتخاب انسان‌ها

۱. اگر نپذیریم که این تحلیل حاوی نظریه‌ای جدید در باب فرهنگ است.

۲. هر کدام از این نتایج دارای ادله و قرائن علمی متعددی است که در این مجال بدان پرداخته‌ایم.

و نگرش‌ها و باورهای حقیقی آنها و نوع بهره‌برداری هر فرد از داشته‌ها و سرمایه‌های فطری خود استوار است که اگرچه در آغاز متأثر از شرایط اجتماعی و تاریخی و جغرافیایی شکل می‌گیرد، اما در صیورت استعلایی خود می‌تواند به استقلال تام از این عوامل دست یابد و سپس خود به عنوان عامل سازنده فرهنگ جامعه، ایفای نقش کند. بنابراین انسان‌ها و جوامع بشری می‌توانند از جبر فرهنگ رها شوند و با تکیه بر ریشه‌های اصیل هویت فطری خود به اصلاح و ارتقای فرهنگ بپردازند. اگر همه ابعاد معنوی و مادی جامعه تحت تأثیر فرهنگ است، فرهنگ نیز تحت تأثیر هویت است.

۳. هویت، ناظر به حیث حقیقی و فردی انسان است و تنها دارای جنبه اثباتی نیست. جنبه ثبوتی هویت مستقل از برداشت و درک هر کسی از خویشتن، واقعیتی است اثرگذار و جهت‌دهنده. می‌توان گفت میزان انطباق این دو، خود عامل مهمی برای اعتلای هویت است و دست‌یابی به مراتب عالی هویت، جز تعمیق و تصحیح درک از هویت خویش، برای کسی ممکن نخواهد بود. کار برد واژه هویت در بعد اجتماعی و تعبیری از قبیل هویت صنفی، هویت ملی، هویت جنسیتی و ... نباید بر معنای حقیقی هویت و جنبه ثبوتی آن سایه افکند و موجب فروگاهی هویت به کاربرد اجتماعی و اعتباری آن گردد. در این صورت شائبه مترادف‌بودن یا خلط فرهنگ و هویت پیش می‌آید و این خلط منشأ اشتباه و ابهام در بنیان‌های نظری و تحلیل و بررسی مسائل اجتماعی می‌گردد.

۴. تغییرات و تحولات فرهنگی و هویت، اگرچه بدون ارتباط نیستند، نمی‌توان فرایندهای این دو را یکسان یا مشابه پنداشت. در وضعیت‌های مختلف فرهنگی و هویتی، میزان و نوع تعامل این دو متفاوت است و در این میان تحولات هویتی است که به عنوان متغیر نسبتاً مستقل، تا حدود زیادی نقش اصیل و اصلی را ایفا می‌کند. بنابراین برای جهت‌دهی به تحولات

فرهنگی و مدیریت آن، باید مدیریت تحولات هویتی را جدی دانست و از گرانیگاه‌های هویتی و نقاط تأثیرگذار و عمیق آغاز کرد.

۵. مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی متاخر از مقوله مهندسی هویتی و سازمان‌دهی عناصر آن است. برای طراحی الگوهای مطلوب و مبتنی بر چارچوب‌های نظری و فلسفی متقن و قابل قبول در عرصه فرهنگ، نباید و نمی‌توان از سازمان‌دهی و مهندسی عناصر مطلوب هویتی و ترسیم چشم‌انداز عالی‌ترین مراتب هویت غافل شد. در این میان رویکرد فطرت‌گرایی توحیدی، الزامات و اقتضائات ویژه‌ای را مطرح می‌کند که بدون توجه بدان مهندسی پایدار فرهنگی قابل دستیابی نخواهد بود. برای رهایی فرهنگ از سرگردانی و نسبت تکیه‌گاه فطرت توحیدی و هویت الهی انسان، نقش اساسی ایفا می‌کنند.

۶. در عرصه آسیب‌شناسی و آسیب‌زدایی فرهنگی، باید به ریشه‌های هویتی توجه کرد؛ چراکه راهبردهای اصلاح فرهنگی بدون تکیه بر ارتقا و اصلاح هویت، سطحی و زودگذر خواهد بود و چه‌بسا زیان‌بار و ناقض غرض. برای اصلاح و ارتقای هویت نیز بدون تکیه بر نظریه‌ای روشن و کارآمد و مبتنی بر انسان‌شناسی توحیدی و اسلامی نمی‌توان به راهبردهای مؤثر دست یافت.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مباحث این مقاله ناظر به پرسش درباره رابطه فرهنگ و هویت است. معلوم شد که نمی‌توان به راحتی و به عنوان یک مبنای قطعی، هویت را ساخته‌شده فرهنگ دانست، بلکه با لحاظ برخی پیش‌فرض‌ها، فرهنگ ناشی از هویت شمرده می‌شود و آنچه به عنوان متغیر مستقل در عرصه جامعه تأثیرگذار بر فرهنگ و سازنده آن می‌باشد، هویت است؛ نیز این نکته که هویت دارای مراتبی است که در مسیر استعلایی و کمالی خود هرچه بیشتر اثرگذار می‌گردد و سرنوشت فرهنگ را می‌سازد. با این فرض که

فرهنگ دارای عناصر و مؤلفه‌های هسته‌ای و سخت و ریشه‌ای است که بر عناصر و مؤلفه‌های پیرامونی از قبیل نمادها و ابزارها تأثیر می‌گذارد، هویت سازنده عناصر ریشه‌ای فرهنگ است و انسان در هر جامعه‌ای با خودآگاهی عمیق هویتی می‌تواند فرهنگ خود را بسازند. بنابراین در عرصه اصلاح و تکامل جامعه به پژوهش‌های عمیق‌تری نیاز داریم که پیش‌فرض‌های مبهم و آمیخته با نگرش‌های اومانیستی و نسبی‌گرایی معرفتی را به چالش بکشد و راه جامعه را به سوی دستیابی انسان به خلافت الهی و عبودیت خدای تعالی به مثابه عالی‌ترین شاکله هویتی انسان بگشاید.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

* قرآن.

احمدی، علی‌اصغر. تجلی هویت در اهداف آموزش و پرورش در دوره دبیرستان. مجموعه مقالات همایش ملی جوانان و هویت ایرانی.

پژوهش گروه پژوهی علوم اجتماعی جهاد دانشگاهی مشهد (۱۳۸۳).

جعفری، محمدتقی. فرهنگ‌پرور و فرهنگ‌پیشرو. تهران.

دوران، بهزاد، و محسنی، منوچهر (۱۳۹۱) هویت، رویکردها و نظریه‌ها. در: هویت، بنیادها و نشانه‌ها، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.

دهخدا، لغتنامه.

رجایی، فرهنگ (۱۳۸۵). مشکله هویت ایرانیان امروز: ایفای نقش در عصر یک تمدن و چند فرهنگ. تهران: نشر نی.

شعبانی، رضا (۱۳۸۵). ایرانیان و هویت ملی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. شورای عالی آموزش و پرورش (صادق‌زاده و دیگران) (۱۳۸۸). بنیان نظری تحول راهبردی در نظام تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران.

شیخ‌آوندی، داور (۱۳۷۹). تکوین و تنفیذ هویت ایرانی. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران. شیخ‌آوندی، داور (۱۳۸۷). خلاصه مقالات «همایش ملی جوانان و هویت ایرانی: همسازی عناصر دینی و ملی». تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی.

صادق‌زاده و دیگران. بنیان نظری تحول راهبردی در نظام تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران. تهران: شورای عالی آموزش و پرورش.

صدرالمآلهین، اسفار.

طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان، ج ۱۳.

لطف‌آبادی (۱۳۸۳). پژوهش در باب هویت (احتمالاً هنوز منتشر نشده است).

میرمحمدی، داود (۱۳۸۳). گفتارهایی درباره هویت ملی در ایران. تهران: مؤسسه مطالعات ملی. دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی (بی‌تا). نظام‌نامه تدوین نقشه مهندسی فرهنگی کشور.

References

Quran [In Arabic]

Ahmadi, Ali-Asghar. "Manifestation of Identity in the Objectives of Education in High School." *Collection of Articles of the National Conference on Youth and Iranian Identity*. [In Persian]

Social Sciences Research Group of Academic Center for Education, Culture and Research (ACECR), Mashhad (2004). [In Persian]

Jafari, Mohammad-Taqi. *Culturizing Culture and Leading Culture*. Tehran. [In Persian]

Doran, Behzad, and Mohseni, Manouchehr (2012). "Identity, Approaches and Theories." In: *Identity, Foundations and Signs*, Tehran: Institute for Humanities and Social Studies, ACECR. [In Persian]

Dehkhoda, *Dictionary*. [In Persian]

Rajaei, Farhang (2006). *The Problem of Contemporary Iranian Identity: Role-playing in an Era of One Civilization and Multiple Cultures*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

- Shabani, Reza (2006). *Iranians and National Identity*. Tehran: Research Institute for Islamic Culture and Thought. [In Persian]
- Supreme Council of Education (Sadeghzadeh et al.) (2009). *Theoretical Foundation of Strategic Transformation in the Formal and General Education System of the Islamic Republic of Iran*. [In Persian]
- Sheikhavandi, Davar (2000). *The Evolution and Implementation of Iranian Identity*. Tehran: Center for Re-identification of Islam and Iran. [In Persian]
- Sheikhavandi, Davar (2008). *Summary of Articles from the National Conference on Youth and Iranian Identity: Harmonizing Religious and National Elements*. Tehran: Institute for Humanities and Social Studies, ACECR. [In Persian]
- Sadeghzadeh et al. *Theoretical Foundation of Strategic Transformation in the Formal and General Education System of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Supreme Council of Education. [In Persian]
- Sadr al-Muta'allihin, *Asfar*. [In Arabic]
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn, *Al-Mizan*, Vol. 13. [In Arabic]
- Lotfabadi (2004). *Research on Identity*. [In Persian]
- Mir-Mohammadi, Davoud (2004). *Discussions on National Identity in Iran*. Tehran: Institute of National Studies. [In Persian]
- Secretariat of the Supreme Council of the Cultural Revolution (n.d.). *Statute for the Formulation of the Country's Cultural Engineering Map*. [In Persian]